

IZ UGLA JEDNOG ISTORIČARA

Dr Ljubodrag DIMIĆ

O KNJIGAMA OBJAVLJENIM 1996-1998. GODINE

ODNOSI JUGOSLAVIJE I RUSIJE (SSSR) 1941-1945.
Dokumenti i materijali, Beograd 1996.

Knjigu dokumenata *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941-1945.* stručna i čitalačka publika je dugo iščekivala. Njeno pojavljivanje struka je dočekala s radošću, ali i sa sumnjičavošću, koja je u prirodi posla kojim se istoričar bavi.

Razlozi za zadovoljstvo imali su uporište u činjenici da knjigu, zajedničkim naporom, priređuju istaknuti jugoslovenski i sovjetski istoričari, odlični znalci jugoslovensko-sovjetske problematike Branko Petranović, Uroš Kostić, Kosara Vukasović, Igor Buharkin, Nina Vasiljeva, Viktor Soljanskij, Nina Esaulova i Leonid Gibjanskij. Bio je to siguran znak da se jedna decenijama osetljiva politička tema, prepuna nepoznanica, predaje struci da nad njom kritički razmišlja, traga za odgovorima, sudi. Sumnju je budilo saznanje da knjiga nastaje "dobrom voljom" Saveznog ministarstva za inostrane poslove SR Jugoslavije i Ministarstva inostranih poslova Ruske Federacije – ustanova koje po svojoj prirodi na istorijske izvore, njihovo čuvanje i publikovanje gledaju pragmatično – očima državne politike često sklone da podrži "sakrivanje" istorijskih izvora, iskrivljavanje istine, izneveravanje principa struke u ime "viših ciljeva".

Poslenici struke, posvećeni istoriji XX veka, slažu se u mišljenju da se malo šta može razumeti na Balkanu u Drugom svetskom ratu bez sagledavanja sovjetske politike i "ruskog" uticaja. Nasuprot tome, ozbiljnih istoričara, spremnih da se upuste u delikatna istraživanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa, bez "čvrstog tla istorije" pod sobom, nije bilo mnogo. Nedostajali su relevantni istorijski izvori i svedoci spremni da govore o osetljivim pitanjima prošlosti. Tajnovnost arhivskih fondova dobijala je na značaju kada se zna da su u jugoslovensko-sovjetskim odnosima, prilikom donošenja odluka,

“dobro funkcionisali brojni filteri” i da su, stoga, odnosi godinama bili prekriveni velom najstrože konspirativnosti. U nedostatku istorijskih izvora i pouzdanog znanja u jugoslovenskoj i sovjetskoj historiografskoj literaturi decenijama su dominirale političke “ocene” i “sudovi”, različiti apsolutizovani ideološki interesi i motivi, uprošćene generalizacije, shematska viđenja, nedovoljno proverene činjenice, paušalne ocene, nedopuštena uopštavanja, emocije, stereotipi. Tek poslednjih godina pojavilo se, na obe strane, više utemeljenih historiografskih radova koji afirmišu znanje (radovi B. Petranovića, N. Popovića, L. Gibjanskog i drugih). Otuda je priprema prvog naučnog izdanja dokumenata, kojim su sistematski obuhvaćene osnovne sfere odnosa Jugoslavije i SSSR-a, privlačila pažnju i sumnjičavost stručne javnosti. Pojava knjige voluminoznog obima od gotovo 1.000 strana, koja donosi više od 600 dokumenata pohranjenih u sovjetskim i jugoslovenskim arhivima, dočekana je kao stručni događaj. Ipak, sumnju je podsticala činjenica da je rukopis dugo čekao svog izdavača (što asocira na naknadne dogovore i pogađanja šta objaviti a šta ne) i tako se udaljio od epohe u kojoj su izvršena istraživanja i u kojoj je knjiga oblikovana. Tokom tog vremena obavljena su brojna istraživanja, legitimitet su dobila nova znanja, tumačenja, vrednosni sudovi, postali dostupni novi istorijski izvori. Nepoznanice je podsticalo i saznanje da je rukopis, u konačnoj verziji, imao oko 3.000 strana, a da se pred čitaocima pojavljuje u redakciji višestruko umanjenog obima, bez napomene o saglasnosti autora i kriterijumima koji su primenjivani prilikom njegovog “skraćivanja”. Dramatične promene su u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji ostavile su trag i u naknadno “dogovorenom” naslovu – *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941-1945.* – oblikovanom kriterijumima politike i suprotnom zahtevima nauke, naslovu koji predstavlja nedozvoljenu modernizaciju i teško može da izdrži ozbiljnu kritiku struke istoričareve. Sumnjičavost koju iskazuje istoričar treba razumeti samo kao korak ka novim istraživanjima, preispitivanjima, saznavanjima prošlosti, nikad konačne.

O kakvoj je knjizi reč; U pitanju je eminentno autorski čin priređivača. Pribiranje dokumenata podrazumevalo je značajan istraživački napor. Odbir objavljene građe nije bio subjektivan, jer su se priređivači pridržavali načela struke, istorijskog metoda, načela naučnosti. Konceptualni okvir knjige nosi jasan pečat stručnih ubeđenja priređivača. Hronološki prezentovani dokumenti tematski su sadržajno povezani uputnicama ispod teksta. Skraćivanje pojedinih dokumenata i njihovo oslobađanje administrativnih sadržaja vršeno je uz striktno poštovanje naučnosti kao jedinog kriterijuma koji je rukovodio priređivače. Iscrpni naučni aparat (oko 170 strana gustog teksta sa 1.152 napomene), informativan, analitičan, enciklopedijski pisan, objašnjava dokumente, vreme, događaje, ličnosti, političke koncepcije. Dokumenti i naučni aparat kojim su praćeni omogućavaju čitaocu da se izdigne iznad nespokojnih vremena čijem razmatranju često pristupamo sa spekulacijom.

Knjigu nije lako predstaviti ni brojkama. Ona prikazuje 604 dokumenta različite provenijencije, obeležja, obima, sadržaja, značaja. Po svojoj formi u pitanju su raznovrsni dokumenti, izveštaji, telegrami, zabeleške, ugovori, informacije, radiogrami, govori, promemorije, deklaracije, proglosti, direktive, pisma, note, bilteni, naredbe, ratni izveštaji, pozdravi, zdravice. Hronološki okvir zbirke čine mart 1941. i oktobar 1945. godine. U okviru tog hronološkog perioda 104 dokumenta nose datum 1941. godine, 97 – 1942, 67 – 1943, 244 – 1944. i 90 – 1945. godine. Te brojeke svojom učestalošću nepogrešivo svedoče o jačini i svojstvu odnosa. U zbirci sa oko 40% učestvuje građa sovjetske provenijencije (od toga 25% diplomatski izvori), koji su najvećim svojim delom novi za jugoslovenske čitaoce. Izvori jugoslovenske provenijencije čine 50% prikazane istorijske građe (60 dokumenata nastalih radom diplomatskih organa Vlade Kraljevine Jugoslavije, 156 KPJ i NOP-a i 80 KPJ i Kominterne). Oko 10% dokumenata (40 iz štampe i 20 pozdravi) daju sliku javnog mnjenja koje se mukotrпно formiralo u godinama rata i u funkciji su tematskog uobličavanja diplomatske zbirke. U hronološkom nizu sa sovjetskim dokumentima, već odranije korišćena i poznata građa jugoslovenske provenijencije dobija za stručnjake sasvim novu dimenziju, može se iznova čitati i analizirati, podstiče razmišljanja i asocijacije, pruža temeljnije odgovore i otvara nova istraživačka pitanja.

Razmere heurističkog napora priređivača oslikava podatak da zbirka *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941-1945.* predstavlja građu pohranjenu u sedam sovjetskih (ruskih) arhiva (25% celokupne građe) i četiri jugoslovenska arhiva (40% dokumentacije) i objavljenu u osam sovjetskih i sedam jugoslovenskih listova i časopisa, 13 sovjetskih i četiri jugoslovenske zbirke dokumenata (15% prikazane dokumentacije). Prilikom priređivanja dokumenata korišćena je sva relevantna naučna literatura.

Još je teže prikazati bogatstvo sadržaja zbirke *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941-1945.* Čitanje dokumenata asocira na putovanje u toku koga se, jedan za drugim, ukazuju različiti pejzaži, prizori, likovi. Njihovo nizanje hronološkim redom otkriva procese, međuzavisnosti, odnose, uslovljenosti jednih događaja drugim. Slika prošlosti tako prestaje da bude jednostrana, nepovezana, haotična i postaje višedimenzionalna, savršeno jasna i logična.

Priča o jugoslovensko-sovjetskim odnosima u godinama 1941-1945. počinje aktom otpravnika poslova sovjetskog poslanstva u Beogradu u kome on obaveštava, uz ostalo, o zabranama gledanja ruskih filmova, a završava se, nekoliko godina kasnije, spiskovima oficira i vojnika jugoslovenske armije odlikovanih najvišim ordenima i medaljama Sovjetskog Saveza. Te na prvi pogled trivijalnosti odražavaju suštinsku promenu u odnosima dve države nastalu u godinama Drugog svetskog rata.

Već putem nekoliko početnih dokumenata čitalac se susreće sa osnovnim akterima događaja u Jugoslaviji (Vlada SSSR – Vlada Kraljevine Jugos-

lavije, KPJ i Kominternu, Jugoslovenska vojska u otadžbini – partizanski pokret – Crvena armija – Vermaht, Engleska – Nemačka – SSSR u borbi za Balkan, građanstvo i komunisti) i saznaje stvarnost koju dodatno usložavaju rat i revolucionarna smena vlasti. poseban korpus građe rasvetljava dramatičnu sklopljenost Sovjetsko-jugoslovenskog pakta od 5. aprila 1941. godine i kasniji razvoj događaja koji je taj čin inicirao (zaključno sa 1944. godinom). Predstavljeni u nizu, dokumenti razotkrivaju uzroke i motive promena u politici KPJ prema ratu (imperijalistički, antifašistički, oslobodilački, revolucionarni), identifikuju spremnost jugoslovenskih komunista (ideološki trans) da podrže SSSR, oduže svoj antifašistički dug, nacionalno i socijalno emancipuju, upuste se u “poslednji boj” za konačno oslobođenje čovečanstva. Građa demistifikuje shvatanje “proleterskih dužnosti”, pruža mogućnost za semantičku analizu ideološkog rečnika sučeljenih pokreta, omogućava uočavanje promena koje nastaju u jeziku propagande. Istorijski izvori otkrivaju koliko je ratni savez Velike Britanije i SSSR-a uticao na dešavanja na balkanskom ratištu – na popuštanje klasnih isključivosti, saradnju sa legitimistima, pojačavanje narodnooslobodilačke komponente borbe i potiskivanje socijalno-revolucionarnih sadržaja, izgradnju narodne vlasti.

Više je velikih tema koje dokumentacija istoriografski otvara i uobličuje na sasvim nov način. Građa razotkriva koliko je Kominternu (SSSR) znala situaciju u Jugoslaviji, ali i pojašnjava stepen obaveštenosti britanske vlade i Vlade Kraljevine Jugoslavije. Postaje nuočljiva geneza koja “carstvo dezinformacija” o Jugoslaviji, uz mnogo “neveštosti” i ideoloških zabluda, postepeno uobličava u političke stavove velikih sila, zasnovane na poznavanju situacije i razumevanju pojava. Dokumentacija razotkriva korene brojnih razočaranja koja pragmatična politika donosi učesnicima ratne drame – kritike Kominterne koje ne pričaju KPJ, politika KPJ koja kompromituje međunarodnu poziciju SSSR-a, nezadovoljstvo komunista saradnjom SSSR-a sa Vladom Kraljevine Jugoslavije, neozbiljnost kraljevske vlade i britansko nezadovoljstvo njome, propagandno prećutkivanje i dezinformacije o događajima u Jugoslaviji, nedostatak sovjetske vojne pomoći praćen čežnjom, čekanjem, iluzijama koje se konačno ruše. Uočljive postaju razmere ideološkog transa jugoslovenskih komunista zasnovane na kultu SSSR-a i Staljina, doživljaju Rusije kao istorijskog i ideološkog saveznika, glorifikovanju moći Crvene armije, ubeđenju da se borbom i žrtvama koje u njoj padaju staju uz bok SKP(b). Istorijski izvori tačno razjašnjavaju medijsku sliku događaja u Jugoslaviji i “tehnike” kojima je partizanski pokret bio osuđen na anonimnost – od borbi “patriota” i “rodoljuba”, preko “neodređenih informacija” i terminološke konfuzije o učesnicima u borbama sa okupatorom, do prvog pomena imena partizana (jesen 1941), promene u načinu informisanja (proleće 1942) i zvanične podrške Vlade SSSR-a (avgust 1942). Ta dokumentacija omogućava čitaocu da prati složen odnos Velike Britanije i Sovjetskog Saveza prema Jugoslaviji. Od variranja ideja da se svi antifašistički pokreti

stave pod komandu Dragoljuba Mihailovića, preko politike duplog koloseka (ekvidistance), do "politike kompromisa" bitka za uticaj na Balkanu prošla je više faza u kojima se odnos snaga promerao u korist SSSR-a. U okviru te velike teme središnje mesto imaju dva antagonistička pokreta na jugoslovenskom ratištu u viđenju Londona i Moskve – njihova pojava, prve akcije, taktika i strategija, pobede i porazi, ideologija, međunarodna podrška i instrumentalizacija. Izvori razotkrivaju složen odnos SSSR-a i Kominterne prema "jugoslovenskom pitanju". Uočljivi postaju državni interesi Sovjetskog Saveza koji nadvladavaju konkretne interese revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji. Dvosmerna politika Moskve (politika države i politika Kominterne) može se pratiti preko ekspanzije ideja, tempa promena, međunarodnih inicijativa, neposrednih kontakata sa vođstvom partizanskog pokreta. Izvori pokazuju sazrevanje poverenja Kominterne u jugoslovenske komuniste (od sumnji do uvažavanja), ali istovremeno i izrastanje KPJ u odlučujući politički faktor u Jugoslaviji. Dokumenti govore i o delatnosti vojnih misija (Kornjejev, Terzić), borbi za međunarodno priznanje nove Jugoslavije, opštem političkom okviru Drugog svetskog rata u kome svoje mesto imaju i događaji u Jugoslaviji (od Atlantske povelje, preko Vašingtonske povelje do susreta lidera velikih sila u Teheranu, Moskvi, na Krimu), prilikama na evropskom ratištu, operacijama za konačno oslobođenje Jugoslavije. Brojne zabeleške zvaničnih i nezvaničnih razgovora koje vode Staljin, Čerčil, Broz, prepiska vođa, radiogrami oslikavaju atmosferu u kojoj su donošene političke odluke od sudbinske važnosti za milione ljudi. Bogatstvo izvorne građe ukazuje na složenost događaja, procese donošenja odluka, pragmatične interese velikih evropskih država, ideološke isključivosti suprotstavljenih pokreta u Jugoslaviji.

Nesumnjivo, zbirka dokumenata *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941-1945.* predstavlja vredan izvor, nezaobilaznu knjigu, instruktivan putokaz za svako dalje bavljenje ovom temom.